

حفاظت از طبیعت در قبال خسارات ریزگردها در دیدگاه‌های حقوق اسلام و غرب

یوسف محمدحسینی حاجی‌ور،^۱ جمشید میرزایی^{۲*}، سید ابراهیم موسوی^۳

چکیده:

احساس داشتن طبیعت، موهبت و نتیجه لطف الهی به بشر است و لذا به همه انسان‌ها تعلق دارد تا همانند سایر نعمت‌ها مورد استفاده خردمندانه قرار گیرد. جامعه انسانی مکلف است تا با فراگرفتن و آموزش صحیح، نسبت به حفظ طبیعت اقدام بنمایند، اما امانتداران طبیعت گاهی نه تنها وظایف خود را رها میکنند، حتی حمایت از آن را به جا نیاورده و با اعمال خود، مقدمات ویرانی را فراهم نموده‌اند. در این راستا فقه و قانون بعنوان دو پیوند ناگسستنی، راهگشا بوده و مضرین را مکلف به ترمیم خسارت نموده است هر چند که معضلات مربوط به ریزگردها با توسعه دنیای صنعتی چند سالی است دیدگان نگران بشر را به خود معطوف داشته است، قانونگذاری‌های چندانی، علیرغم داشتن مستندات غنی دینی در این زمینه صورت نگرفته، تا از روند افزایشی ریزگردها ممانعت شود، از طرفی در دنیای غرب، عقیده دارند سرآغاز حمایت از طبیعت، آنان بوده‌اند و یکسری اسناد بین‌المللی را مستند قرار داده‌اند، متأسفانه در حقوق ما به منابع احکام حقوق اسلام توجه زیادی نشده، تا در مرحله‌ی ابتدایی از آلودگی‌های طبیعت پیشگیری و در مرحله بعد اگر خسارتی بیار آید، از راه‌های مناسب جبران شود، تا طبیعت بهمان شمایلی اول محفوظ و ما بتوانیم برای آیندگان به ارث بگذاریم.

واژگان کلیدی: محیط زیست، آلودگی طبیعت، حقوق اسلام، حقوق غربی.

* دانشجوی دکتری حقوق خصوصی، واحد خرم‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، خرم‌آباد، ایران.

** استادیار گروه حقوق، واحد خرم‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، خرم‌آباد، ایران. (نویسنده مسئول)

Mirzae.1348@yahoo.com

*** استادیار گروه حقوق، واحد خرم‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، خرم‌آباد، ایران.

مقدمه

یکی از نعمات خداوند که طبیعت، امانت الهی است که به ودیعه در اختیار بشر قرار داده است ولیکن انسان با اعمال و کردار خودش آن را آلوده می‌نماید و به گونه‌ای که آلودگی طبیعت یکی از مهمترین معضلاتی است که انسان با آن دست به‌گریبان شده است، بر این اساس که نشانه‌های تهدیدکننده آن، نسل کنونی و نسل آینده را در معرض خطر بسیار جدی قرار داد (انتظاری، ۱۳۹۴: ۱۰۷) در احکام دینی ما، حیات و بقاء بشر، بستگی به حفاظت از طبیعت و رعایت حقوق زیست محیطی و احترام به حقوق همه موجودات دارد، این امر نباید تنها در زمان خاصی مدنظر قرار بگیرد؛ بلکه بشر بعنوان موجود زنده دارای تعقل، باید خود را بصورت مدام در تمام اعصار در برابر آیندگان پاسخ‌گو بداند (ولایی، ۱۳۸۸: ۵۹) و از حیث اخلاقیات هم بر اثر آموزش‌های لازم خود را نادم قلمداد کند و بداند هر نوع تقصیر اعم تعدی و تفریط موجب مسئولیت مدنی و تکلیف به جبران خسارات دارد (کاتوزیان، ۱۳۸۴: ۲۱)، بنابراین، باید حفظ طبیعت و عدم تخریب آن را سرلوحه زندگی قرار داد و مطابق با دستورات احکام دینی عمل نمود و به عنوان یک وظیفه الهی به آن نگریست و بعد معنوی و علقه بین انسان و طبیعت را افزایش داد تا از ضرر زدن به آن خودداری شود، تا کمتر نیاز مراجعه به منابع فقهی و اصول پایه و قواعد حقوقی آن، جهت توجیه جبران زیان باشد، در حقوق اسلام اصول و قاعده‌های زیادی درباره مسئولیت مدنی وجود دارد که می‌توان بسیاری از مبانی مسئولیت مدنی را تحت پوشش قرار داد (انتظاری، ۱۳۹۴: ۱۲۵). از طرف دیگر برخی از دانشمندان غربی عقیده دارند که طبیعت و محیط زیست در دین اسلام مورد توجه و بررسی واقع نشده است و بر این عقیده راسخ دارند؛ که آغازکننده حفظ و حمایت و صیانت از طبیعت و محیط زیست کشورهای غربی بوده که مؤید این موضوع، اسناد بین‌المللی در این زمینه دانسته‌اند. لذا هدف از پژوهش حاضر بررسی تطبیقی حفاظت از حقوق طبیعت و تعیین مسوول جهت جبران و پیشگیری از آلودگی آن در آموزه‌های اسلام و حقوق غربی می‌باشد.

دست‌آورد پژوهش حاضر حکایت از آن دارد که مسلمانان به صیانت و پاسداری از طبیعت در کتب و آموزه‌های خود نسبت به جوامع غربی پیش‌قدم بوده، به نحوی که ارزش و اهمیت ابعاد زیست محیطی را در سراسر جهان روند افزایشی به خود گرفته است که دلیل این امر ایجاد کانون ریزگردها بوده که از نگرانیهای مشترک جوامع مسلمان و غربی قلمداد شده است. هر چند که این موضوع در اکثر کشورهای غربی بر مبنای ارزشهای جدید دنیا، مانند نقش شهروند در حفظ زیست محیطی و التزام به نسل‌های آینده بشر و آشکار شدن ارزشهای فرامردن، و در اکثر کشورهای مسلمان نشین بر اساس آموزه‌های دینی مانند: قسم به برخی عناصر و اجزای طبیعت

موجود در قرآن، تأکید بر عدم آلودگی محیط، اصرار بر حفظ احترام به زمین، عدم دست درازی نسبت به طبیعت و تخریب طبیعت در بسیاری از احکام و احادیث و روایات دین، ثبت و ضبط شده است. (جوادی آملی، ۱۳۹۲: ۸۴)

هر چند که، شناخت طبیعت و ضرورت توجه به سلامت آن از اصول مبادی زیست محیطی و از راههای سالم زیستن و حقوق اساسی بشر تلقی شده است، اما، در دنیای امروز مسئله آلودگی طبیعت یکی از مهمترین مشکلات تمدن انسانی محسوب می گردد. هدف خلقت خدمت به انسان است و آن هم به تاثیر متقابل بین بشر و طبیعت که هر کدام در خدمت دیگری هستند (ولایی، ۱۳۸۸: ۵۷) آلودگی محیط زیست نظم و بقای طبیعت را تحت تاثیر قرار داده و پیامدهای منفی زیانباری برای زندگی بشر، حیوان و گیاه در پی خواهد داشت که بر همین اساس تعریف آلودگی در ماده ۹ قانون حفاظت و بهسازی محیط زیست سه نوع ۱- آلودگی هوا ۲- آلودگی آب ۳- آلودگی خاک بیان گردیده است (انتظاری، ۱۳۹۴: ۳۱). در این میان به نقش انسان در آلودگی محیط زیست بیش از حد توجه می شود. به نوعی که پیوند ناگسستنی میان انسان و طبیعت ایجاد شده است. لذا حفظ و پاسداری از محیط زیست طبیعی در احکام دینی و حقوقی بیان و پیامدهای ناگوار آن از موضوعات کلیدی در علم حقوق تحت عنوان مسئولیت مدنی مورد بررسی قرار میگیرد.

موضوع طبیعت و حفظ محیط زیست در ادیان الهی از جمله دین مبین اسلام از اهمیت ویژه برخوردار است، به گونه ای که این بینش حاصل شده است که منابع طبیعی بعنوان هدیه ای الهی برای استفاده همگان خلق و محیط زیست مورد احترام شریعت قرار دارد و با تقویت احکام حقوقی و مبانی دینی فردی و نهادهای اجتماعی مانند امر به معروف و نهی از منکر محیط زیست و طبیعت اطراف محفوظ خواهد ماند، هر چیزی که به دست بشر ایجاد نشده و دخالتی در آن نداشته، طبیعت نامیده میشود. (تقی زاده انصاری، ۱۳۹۷: ۱۱) تمام اصول دینی و حقوقی بیان شده توسط فقها، در حقوق کشور ما بیانگر اهمیت فوق العاده موضوع حمایت از طبیعت و پیشگیری از آلودگی آن و سعی در مسئول نمودن اشخاص خاطی است. (انتظاری، ۱۳۹۴: ۱۲۵) این در حالی است که به عقیده برخی از اندیشمندان دنیای غربی بدون توجه به منابع حقوق اسلام بیانات متعدد صادر نموده اند که با طرح پیش زمینه حمایت از محیط طبیعی در حقوق اسلام پاسخ محکمی به استدلال آنان داده می شود این در حالی است که سردمداران کشورهای غربی تمام تلاش خودشان را برای برهم زدن نظام کشورهای دیگر را سرلوحه کار خود قرار داده و مهمترین عنصر خلقت را به تباهی و هرج و مرج کشیده اند. (جوادی آملی، ۱۳۸۶: ۴۰)

بی شک همانگونه که دین اسلام را یک دین کامل و جهان شمول محسوب است و حقوق کشور ما هم مزین به احکام اسلامی است امکان ندارد برای حفظ محیط زیست طبیعی ساکت

بماند. لذا دین اسلام در تمامی جوانب زندگی بشر برنامه خاصی را ارائه کرده است. (رهنی، ۱۳۸۹: ۱۷۸) دین اسلام نسبت به طبیعت بی توجهی و بی مهربی نکرده و برای حفظ طبیعت برنامه‌ها و راهکارهای جامعی پیش بینی نموده است، انسان در برابر طبیعت مسوول و موظف به پاسخ‌گویی است، که در دین بزرگ اسلام شناخت اصول زیست محیطی و تحصیل آن و پرهیز از تخریب آن و سعی بر سالم ماندن از تکالیف بارز حقوق موضوعه و آموزش احکام الهی دانسته است و انسانها موظف به عمل کردن به این قوانین هستند و بر همین منظور اسلام همواره در تلاش است که انسانها را از آلوده نمودن هوا و اماکن طبیعی و عمومی منع و در صورت تخطی مسئول شناخته و کیفر بنماید. (ولایی، ۱۳۸۸: ۱۶۳)

علاوه بر منابع اصلی دین اسلام یکی از نهادهای فقهی که متضمن نظارت، حفظ و حمایت از محیط زیست و رفتار شهروندان بر پایه احکام دینی و عرفی جامعه اسلامی می‌باشد نماد حسبه در این نظام است. این نماد تکلیف دارد از اموری مراقبت بنماید که به منافع عمومی جامعه دارای ارتباط باشد و اگر از لحاظ تاریخی بخواهیم این نماد را مورد توجه بررسی قرار بدهیم خواهیم دید که این نهاد از همان ابتدای امر مسئولیت مراقبت از راهها، آبها و بهداشت تعهد و التزام کرده است و امروزه با تغییراتی که در حکومتها و ساختار آن به وجود آمده است این وظایف، حفظ محیط زیست طبیعی را نیز به عنوان اولویت به تکالیف اضافه و قانون‌گذاری شده است. حتی در احکام اسلامی بر حفظ محیط زیست طبیعی در شرایط بحرانی نظیر جنگی هم تأکید نموده است. بنا بر مراتب مذکور از آن جا که هم در حقوق اسلامی و هم در حقوق کشورهای غربی بسیار بر حفظ طبیعت تأکید شده است. (منتظری، ۱۴۰۸: ۲۵۹) لذا در پژوهش پیش رو در صدد بررسی تطبیقی پیشگیری از آلودگی طبیعت در دو حقوق اسلامی و غربی خواهیم بود.

۱. مفهوم شناسی طبیعت و ریزگرد

جهت درک بهتر و شناخت موضوع ابتدائاً به تعریف تخصصی و مفهوم شناسی کلیدواژگان پژوهش خواهیم پرداخت.

۱-۱. مفهوم محیط زیست و تمیز آن از طبیعت

محیط زیست از حیث لغوی از دو کلمه تشکیل شده است، یکی «محیط» که یک واژه عربی است و دیگری «زیست» که واژه ای فارسی است، که در ادبیات فارسی به معنای جایگاه و محل زندگی بکار رفته است. (ولایی، ۱۳۸۸: ۱۵)

محیط به مفهوم و معنای جا و مکان، اوضاع و احوال اطلاق میگردد و آن چه که فرد یا چیزی را محصور کرده است و منشأ تغییر و تحول و به عبارتی به معنی فراگیرنده و اسم فاعل از احاطه،

فراگیرنده و پوشش دهنده. (دهخدا، ۱۳۷۷: ۱۶۷۰)

در لغت نامه زیست، اسم مصدر و از کلمه زیستن، حیات و زندگانی و به معنی زندگانی و حیات قید شده است. (معین، ۱۳۸۶: ۸۰۲) این ترکیب در اصطلاح به محیط پیرامون زندگی انسان اطلاق می گردد و امروز بدلیل اهمیت آن نام علمی با همین عنوان در جهان دانش است. اما از این اصطلاح در لسان عربی معاصر با واژه «الیه» مورد استعمال قرار گرفته است.

در اصطلاح امروزه محیط زیست در دو مفهوم یکی حول محور طبیعت و دیگری جامعه انسانی بوده، محیط زیست را می توان به دو بخش جان دار و بی جان تقسیم نمود. (ولایی، ۱۳۸۸: ۱۶) لذا محیط زیست به مجموعه ای از عوامل فیزیکی و موجودات زنده که با هم پیوند داشته و اثر متقابل بر روی یکدیگر داشته و از این حیث بر رشد و نمو و رفتار یکدیگر اثر گذارند تعریف شده است. (بوتکین، ۱۳۸۲: ۸۵)

۱-۲. مفهوم ریزگرد طبیعت

ریزگرد وقتی وجود دارد که مواد خارجی در آن وجود داشته باشد و عمده دلیل رشد آلودگی سیستم صنعتی در کشورهای غربی است که منتقدین به آلودگی ایجاد شده بهای صنعتی شدن داده اند (شاهمرادی و همکاران، ۱۳۹۰: ۲) ریزگرد طبیعت آثار تهدیدکننده بر محیط دارد، و نتیجه ایجاد تغییر نامطلوب در طبیعت ناشی از فعالیتهای جامعه انسانی است (ولایی، ۱۳۸۸: ۲۵) و دین اسلام هم با پیش بینی چنین پدیده ای، آلوده کردن طبیعت را نهی کرده است و در قوانین ما هم، هر چند بصورت پراکنده چنین امری را با کیفر پاسخ داده است (تبصره ۲ ماده ۶۸۸ قانون مجازات اسلامی). آلودگی طبیعت از جمله هوا، خاک و آب که یکی از عوامل ضروری بقای حیات موجودات زنده، تحفه تمدن و صنعت حال حاضر است؛ به عبارتی از نتایج بی دقتی و سویی مدیریت دولتهای بسیاری از کشورهای جهان محسوب شده است. همچنین پدیده آلودگی موجب از بین رفتن معنویات انسان شده است. به خاطر این که طبیعت و اطراف مادر صورتی میتواند مطلوب و سازنده داشته باشد که از آلودگیهای معنوی و مادی، هر دو مبرا گردد (شاهمرادی، ۱۳۹۰: ۱۱). در تعریف علمی که از آلودگی طبیعت بیان شده است: «تغییر نامطلوب در خواص شیمیایی و بیولوژیکی هوا، آب، زمین، می گردد، که این تغییرات نامطلوب سبب به خطر افتادن سلامت، بنا و فعالیتهای و اقدامات بشر و نیز سایر موجودات زنده کره زمین خواهد شد، آلودگی نامیده گفته می شود و همچنین هر گونه تغییر در ویژگیهای ذاتی محیط به طوری که از استفاده قبلی طبیعت خارج شود هر چند بصورت غیر مستقیم فایده حیات طبیعت را به خطر جدی همراه خواهد ساخت. (دبیری، ۱۳۷۵: ۱۱)

استفاده از صنایع جنگی در جنگهای تحمیلی، گسترش هزاران نوع سم و کود شیمیایی ورود

آنها به طبیعت، افزایش و توسعه گازهای خطرناک در جو زمین و از طرف دیگر بارش همین سم ها و ریزگردها با باران بر روی طبیعت و سوخت نفت چاه های و جنگلها و... همگی سبب آلودگی و تخریب محیط زیست طبیعی تخریب ساختمانها و گیاهان و رواج بیماری برای موجودات زنده است. (اسلام پور کریمی، ۱۳۸۹: ۳۲)

مواد آلود کننده محیط برخی سرعت و برخی در طول زمان و باقی ماندن بر آب و هوا باعث تخریب محیط طبیعی میشوند متأسفانه علیرغم غنی بودن احکام دینی، قوانین ما در این خصوص حالت پیشگیری قوی نداشته که عدم اقدام به قانون گذاری و و عدم نظارت صحیح در این موارد از موجبات مسئولیت مدنی دولت است. (ولایی، ۱۳۸۸: ۲۸)

۲. آموزه های حکومت اسلام در کاهش آلودگی طبیعت

نظام اسلام وظیفه رسمی والی را ترسیم می نماید، از مهمترین اصول اساسی پیش روی تمام ادیان، چگونگی مواجهه با بحرانها از قبیل بحران زیست محیطی بوده است، دین اسلام هم از ابتدا با این چالش روبرو بوده و برای تمامی شئون و جوانب زندگی انسان در تمام ابعاد قانون و دستور داشته است. از بالاترین مسائل پیچیده سیاسی و دولتی گرفته تا ابتدایی ترین مسائل شخصی اسلام به عنوان آخرین دین در جهان حال حاضر در حمایت و حفاظت از طبیعت و محیط زیست طبیعی دارای سابقه قدیمی است، که متأسفانه آموزش صحیح داده نشده است و در دین اسلام به روشهای مختلف از انسان خواسته تا به محیط زیست طبیعی خود احترام گذاشته و برای محیط اهمیت دو چندان قائل شده است. (جوادی آملی، ۱۳۹۲: ۴۳). این امر به وضوح در آیات و روایات بوضوح بیان شده است، که در ادامه بحث مفصلاً آموزه های دین مبین اسلام در حفظ و نگهداری محیط زیست طبیعی و بالتبع شیوه های کاهش آلودگی طبیعت خواهیم پرداخت.

۲-۱. قرآن

خداوند خالق هستی، در کتاب خود، قرآن کریم بعنوان بارزترین دلایل بر توجه وافر به طبیعت نموده، با بررسی سوره ها کاملاً مشخص است که سوره های از قبیل بقره، انعام، فیل و عادیات از نام های موجود حیوانات گرفته شده و سوره های مانند، نمل، نحل، عنکبوت از حشرات و سوره تین از رسته نباتات و سوره حدید از معادن و فلزات نام گذاری گردیده است. هم چنین سوره های رعد، شمس، ذاریات، نجم، فجر، لیل، عصر، طور، بلد، ضحی، احقاف، حجر و کهف از اشکال آسمانی و اماکن طبیعی و مکانها بوده است.

عنایت پروردگار نسبت به طبیعت به این نام گذاری ها خود دلیل آشکار و روشن و واضح بوده و حتی خداوند عنایت و ویرو ای به برخی از اینان هم قسم یاد و آن قسم را مبین نعمت های

خود می‌داند. بنابراین، اسامی برای سوره‌های قرآن از طبیعت بوده می‌خواهد به انسان یاد بدهد که تعامل و تعادل را با طبیعت یاد بگیرد و چگونه بایستی طبیعت را حفاظت و حراست کند و نباید این وظیفه را مورد غفلت و به‌بوته فراموشی بسپارد. (قرضاوی، ۲۰۰۱: ۵۵) لذا بر عهده انسانهاست که بعنوان امانت‌دار به صیانت از طبیعت پردازد.

علاوه بر این سوره‌ها، تعداد زیادی از آیات نیز دلالت بر حفظ طبیعت و توجه زیاد در نگاهداری آنان و تاکید بر نگاهداری آنان داشته است. همچنین در قرآن، در آیات زیادی خداوند بعنوان خالق طبیعت تعریف گردیده است. این حقیقت و واقعیت در حالی است که طبق آموزه‌های اخلاقی اسلام، خداوند نه تنها خالق طبیعت، بلکه اطراف بر آن و همه چیز احاطه کامل دارد. برای مثال، آیه شریفه ۹۲ سوره هود، آیه ۱۲۶ سوره نساء و آیه شریفه ۵۴ سوره فصلت بر احاطه کامل خداوند بر همه طبیعت اشاره دارد. برخی از علما نیز از کلمه "المحیط" در قرآن بکار رفته است را یکی از تفسیرهای نزدیک به کلمه طبیعت بشمار می‌رود و از آن به عنوان نقطه سر آغاز هر گونه مساعی برای معارفه اسلام در جهت طبیعت و هماهنگی انسان با آن و نگاهداری از آن یاد می‌نمایند. (محقق داماد، ۱۳۷۳: ۷۸-۸۹) قرآن اولین و مهمترین منبع حقوق اسلام به شمار می‌رود. خداوند متعال در ابتدای کلام خود در آیه ۲ سوره بقره قرآن را به عنوان یک راهنما و دستورالعمل زندگی، معرفی می‌کند و در آیه ۶ سوره انعام کامل و جامع بودن این راهنمای زندگی را تایید نموده است. (اسماعیلی و همکاران، ۱۳۸۶: ۵۲) یکی از موضوعات حقوقی که میتوان در قرآن احکام کلی آن را یافت و توجه به حفظ صیانت از محیط زیست است. نگاه قرآن به طبیعت نگاه ماوراء الطبیعت و طبیعت را جلوه‌هایی از قدرت، مهربانی و ... تعریف کرده است. از همین رو به تعامل در آن ارشاد و راهنمایی می‌نماید.

قرآن کریم نگاهی بسیار جالب و عمیق به طبیعت در تمام ابعاد داشته است. مظاهر طبیعی را مخلوق خدا دانسته و با تاکید انسان را متوجه آن نموده است «و من آیات اللیل و النهار و الشمس و القمر...» از نشانه‌های خداوند شب و روز و خورشید و ماه بیان شده است. (فهیمی، ۱۳۸۷: ۱۱۵)

۲-۱-۱. جایگاه حفاظت از زمین در قرآن

از نظر قرآن کریم زمین خواستگاه آدمی و زیستگاه او قرار داده شده است و به همین دلیل بعنوان وظیفه و تکلیف شرعی و قانونی است که انسان نسبت به زمین با کمال شایستگی و احترام، حمایت و حفاظت برخورد بنماید. در موارد بسیاری قرآن یادآور میشود که انسان از خاک خلق شده است، همین گونه که زمین آباد با منابع در اختیارش قرار گرفته و آبادانی و توسعه زمین نیز به وی واگذار شده است. از نگاه قرآن کریم، آبادانی زمین وظیفه انسان است و بر اوست که محل رویش و رشد خویش را آباد نگهدارد و از ویرانی آن جلوگیری کند و با استقرار نظم و انضباط تمام

تلاش اش را بکار گیرد تا طبیعت محفوظ بماند، و این امر جز از طریق قانونی و با رعایت اصول عبادی و قواعد حقوقی میسر نخواهد شد. (حیاتی، ۱۳۸۹: ۲۷)

۲-۱-۲. جایگاه حفاظت از گیاهان در قرآن

مدت زمانی است که آثار آلودگی هوا بر گیاهان شناسایی گردیده است این درحالیست که، قرآن کریم تاجایی به گیاهان و درختان و جنگلها توجه فراوان داشته است که خداوند متعال که به آنها سوگند یاد میکند، آنجا که در اول سوره تین، به دو میوه انجیر و زیتون قسم یاد می کند (ولایی، ۱۳۸۸: ۱۷۳) خداوند با خلق ساختار برگ در درک علت اساسی آن هم توجه نموده است که یک گیاه از چند جهت ممکن است خسارات ببیند و تلف گردد (شاهمرادی، ۱۳۹۰: ۹۷)

قرآن کریم تعبیری ویژه، دقیق و جامع درباره گیاهان و درختان دارد واز آنها با کلمه متاع یاد کرده است. (حسینی، ۱۳۸۲: ۱۰۰) خداوند متعال میفرماید: «متاعاً لکم و لانعامکم...» برخی از گیاهان و درختان، جنگلها و مرتعها، متاع زندگی انسانها هستند.

۲-۲. روایات

ائمه معصوم (ع) هم بر اهمیت و حفظ طبیعت و حراست از آن توجه نموده و سعی براین امر داشتند که بشریت را متوجه موضوع نمایند، لذا طبیعت و اهمیت آن در روایات کرارا بیان و جهت حفظ طبیعت و عدم تخریب و آلودگی آن دستورات زیادی داده شده است. از دیدگاه معصومین (ع)، انسانی باید با محیط و آنچه که در پیرامون او قرار دارد تعادل را مراعات نموده و با دیدگاه امانت داری رفتار کنند. از پیامبر اکرم حضرت محمد (ص) نقل شده است که فرمود؛ از واژه کتب، این فرضی بودن مفهوم درک می گردد در کتاب قرآن این کلمات آورده شده است. لذا، داشتن رفتار خوب و مدارا با طبیعت واجب و با حفظ طبیعت برای تمام مردم بایست به عنوان امانت به آن نگاه کند و از هر گونه تقصیر (تعدی و تفریط) خودداری کند تا مورد رحمت الهی قرار بگیرد و خداوند کرارا بر نیکی و حسن رفتار به طبیعت اشاره نموده و اعلام داشته خداوند نیکو کاران را دوست دارد و عدم رفتار مناسب انسانی را با وعده ثواب و عقاب بیان داشته اند، انسانی که احساس کند امانت دار است و با طبیعت به خوبی رفتار کند از فساد و اتلاف طبیعت هم برحذر است. این موارد از احادیث وارده منسوب به ائمه اطهار (ع) نقل شده است. و تاکید می نماید که بر رفتار عدالت محور در خصوص موجودات و مراعات حقوق آنان کوتاهی نشود و مدارا بر این امر متذکر شده است. (یوسف قرضاوی، ۲۰۰۱م: ۱۲۰) حدیث دیگری از هزاران حدیث وجود دارد، که علامه مجلسی در تاریخ آن چنین نگاشته است که: سؤال که در خصوص زمین پرسیده می شود، این که چرا اینکه زمین را نابود و دیگری را آباد نمودید و چرا خداوند را در آن زمان که

روی زمین بودید نپرستیدید و سؤال دیگر اینکه در مورد چها رپایان پرسیده می شود، این که چرا آنها را بصورت گرسنه رها نموده و اذیت کردید و حقوق آنان را مراعات ننمودید. در باب مهیا کردن و آبادانی اراضی نیز روایات و احادیث فراوان وارد شده است و قطع کردن درختان و آلوده ساختن طبیعت را مورد نهی قرار داده است.

حضرت علی علیه السلام در خطابه ای به مالک اشتر داشته و در چندین مرحله متذکر شده که آبادی و آبادانی را سرلوحه کار و عمل خود قرار بدهد، و در مورد محیط سبز درختان، امام صادق (ع) مفرموده اند: درختان را قطع ننمایید که عذاب خداوند بر شما فرستاده خواهد شد (حر عاملی، ج ۱۳: ۱۹۸). لذا آبادانی اراضی موات، باعث خروج از حالت استفاده مرده بودن و از تضييع و تلف مالی آن جلوگیری می کند. خداوند بیان میکند آنچه در آن است را برای مردم خلق نموده است پس ایجاد مانع در جلوی آنان توسط مقررات دولتی و عدم اقدام دولت جهت آبادی آنان و زنده نکردن و مصرف نمودن آن نعمات در جهتی که برای آن افریده شده است، کفران نعمت محسوب و مستوجب مسئولیت است (حر عاملی، ج ۱۳: ۳۳۳۸).

بنابراین، باید طبیعت و حقوق مربوط به آن را از احادیث و اخبار شناخت و مراعات نموده هرچند که بعداً قانون گذار موانع قانونی جلوی اقدام مردم گذاشته است؛ چرا که در ادیان الهی تماماً برحفظ طبیعت و شناخت اصول طبیعت و احیای آن و پرهیز از به فساد کشیدن آن و سعی برای سالم سازی و پاک کردن آن، سلامت محیط همراه با صیانت از حقوق طبیعت موجب تضمین حقوق خواهد شد و از آلوده نمودن طبیعت و پراکندگی ریزگردهای در تمام دنیا مورد نهی قرار گرفتیم، بدیهی است که اگر رخداد غیر واقعی رخ دهد بایستی ترغیب و تشویق به احیای آن شود.

پس از قرآن کریم، سنت نیز به مقوله محیط زیست و مراقبت از آن عنایت داشته و این مطلب با دقت در مضامین روایات انبوهی که کیفیت تعامل با جانوران، گیاهان، اشجار و غیره را بیان نموده و به درستی معلوم کرده است، روح کلی این روایات ایجاد حس مسئولیت در برابر پدیده های طبیعی و موجودات پیرامون مد نظر قرار گرفته است. (تاریمرادی و همکاران، ۱۳۸۵: ۴۳)

۲-۱. جایگاه حفاظت از زمین در روایات

خاک از عناصر مهم و حیاتی است که از سوی خداوند بی منت در اختیار بشر قرار گرفته است و بعنوان ملک انسانها قداست و احترام خاصی دارد (ولایی، ۱۳۸۸: ۹۳) روایتهای زیادی از پیامبر اکرم (ص) و معصومین درباره زمین بیان گردیده، که همگی بیانگر اهمیت و حفظ و صیانت از زمین اند. پیامبر (ص) می فرماید: «تتحفظو من الارض فانها امکم» یعنی از زمین حفاظت کنید، به درستی که آن مادر شماهاست. (اقوام، ۱۳۷۵: ۵۶) عمران و آبادانی زمین موجب اصلاح حیات

است، چرا که یکی از اهداف مترتب بر فعالیتها و اقدامات انسانها در زمین عمران و آبادانی آن محسوب می شود. به عنوان مثال از حضرت علی (ع) نقل شده، که آن حضرت تلاش در عمران و آبادانی زمین را به عنوان اولویت مهم یادآور کرده است. با توجه به احادیث (روایات) و آیات قرآن میتوان به اهمیت زمین در احکام و منابع حقوق اسلامی توجه نمود.

۲-۲-۲. جایگاه حفاظت از گیاهان در روایات

یکی از توصیه های اسلام در قرآن و روایات کاشتن درخت و نهال است که در حفظ محیط زیست دارای اهمیت ویژه می باشد. در این باره پیامبر اکرم (ص) میفرماید: «اگر عمر جهان بسر رسد و یا قیامت فرا برسد و یکی از شما، نهالی به دست داشته باشد، چنانچه به قدر کاشتن آن فرصت وجود دارد، باید فرصت را از دست ندهد و آن را بکارد». (نوری، ۱۳۷۲: ۴۶۰) این حدیث ثمره اخلاقیات زیست محیطی در دین مبین اسلام است. حتی وقتی امیدی وجود نداشته، درختکاری باید ادامه یافته زیرا خود به خود عمل خیر محسوب میشود. کاشتن نهال حافظ ادامه امید به حیات است، حتی اگر هیچ سودی از آن حاصل نگردد. نظریه استفاده پایدار از محیط را میتوان از این سخن قرآن استخراج نمود که زندگی با برقراری توازن معین در هر چیز ادامه خواهد یافت. (حدادی، ۱۳۷۸: ۵۶)

قرآن کریم و احادیث و روایات ائمه معصومین و همچنین شیوه و راه زندگی معصومین همواره انسانها را نه تنها به حفظ و صیانت از محیط زیست طبیعی تشویق و ترغیب کرده است بلکه همواره آنها را از تخریب و آلودگی نهالها و درختان منع کرده است. به طور مثال امام صادق در این مورد می فرماید: «درختان ثمره دار را به هیچ وجه قطع نکنید که عذاب سخت الهی بر شما نازل خواهد شد.

۲-۳. عقل

آدمی فرزند طبیعت است و در صورت استیلا بر طبیعت طبق قاعده تسلیط وظیفه دارد علاوه بر حفظ طبیعت به بهره وری از آن ادامه می دهد که اعمالش را با خلقت و قوانین طبیعت مطابقت بنماید (ولایی، ۱۳۸۸: ۱۹۳) لذا بنا به دلیل عقل هرگونه عمل و رفتار انسان که به موجب آن منس و رفتار، باعث تخریب و یا به هم خوردن توازن طبیعت گردد و موجب اخلال در نظام زندگی بشر گردد از لحاظ شرعی زشت و حرام محسوب بوده و از حیث قوانین موضوعه دارای مسئولیت و بایستی مطابق با ضمانت اجرای کیفری و حقوقی داده شود. بطور کلی، تلاش انسان در جهت حفظ و حمایت از موجودات و محیط زیست و جانداران آن شود عمل نیکو محسوب است. (محمدزاده و همکاران، ۱۳۸۹: ۱۹۱) رکن اساسی این دلیل بر طبق عقل سلیم حفظ نظام و بقای بشریت است که از جمله قضایای مشهوره بحساب آمده است، که آراء عقلاء تماما در آن مستقر

یافته و شارع هم به عنوان رئیس عقلاء و خالق عقل با این حکم و با نزول کتب و ارسال رسل همراه نموده است، نتیجه این حکم به همراه قاعده ملازمه حکم عقل و شرع و وجوب شرعی و عینی بر اصلاح محیط زیست طبیعی و حرمت تخریب و آلودگی آن از هر نوع آلاینده است. (شاهمرادی و همکاران، ۱۳۸۵: ۳۷)

در نتیجه هر عملی که باعث بروز آسیب و ضرر به محیط زیست گردد و آسیب جدی به طبیعت وارد بنماید زشت و ظالمانه محسوب و مرتکب در هر رتبه و مقامی باشد طبق قانون مکلف به جبران خسارات و اعاده وضع بحالت سابق و پرداخت غرامات خواهد بود و عقل سلیم هم آن را تایید خواهد نمود و هر تلاشی و آموزشی که در جهت تحکیم و حمایت و صیانت از محیط زیست باشد که موجب کمال انسان، عادلانه و حسن زندگی خواهد بود.

۲-۴. سیره عقلاء (اجماع)

علاوه بر منابع پیش گفته علمای اسلام در سخنرانی های خود بر موضوع و حفظ طبیعت توجه نموده و همگی را به حفظ طبیعت دعوت نموده اند و قانون طبیعت را حق و تخریب محیط زیست و افزایش آلودگی را برخلاف قانون دانسته اند و علی (ع) می فرمایند: من صارع الحق صرعه هر کس با حق بجنگد حق او را در هم خواهد کوبید. (ولایی، ۱۳۸۸: ۱۹۵) سیره عقلاء در صورتی مورد استفاده در منابع حقوق اسلامی قرار خواهد گرفت که بر اساس عقل سلیم باشد و مورد قبول شارع مقدس نیز قرار گرفته باشد، در این صورت است که سیره عقلا میتوان از آن به عنوان یک دلیل شرعی استناد کرد. سیره عقلا نیز بر حفظ محیط زیست و تخریب نکردن آن توجه نموده و در بحث قانون گذاری هم از این محتوا بهره برداری شده است و اینکه انسان در این مورد حق یکدیگر را معتبر بداند و تقصیر نداشته و نسبت به آن تعدی و تفریط نکند، این سیره نیز همچون دلیل عقل با عدم قبول شارع مقدس با تعیین مجازات متجاوز به محیط زیست محقق به مسئولیت مدنی و کیفری خواهد دانست چنانچه حقوق محیط زیست بین الملل و حقوق داخلی کشورها نیز بر این امر صحه می گذارد.

۳. جایگاه پیشگیری از آلودگی طبیعت در حقوق غرب

حقوق طبیعت علیرغم قدمت طولانی که دارد اما متأسفانه در علم حقوق ریشه یابی نشده و هنوز جوان محسوب میشود و همراه با این مزیت می تواند در سرتاسر کره خاکی از متون دینی و تجربیات حاصل شده استفاده و در این خصوص همچنین از نظامهای حقوقی بهره برد (تقی زاده انصاری، ۱۳۹۷: ۲۰) از نظر حقوق نظامهای غربی حق بر محیط زیست طبیعی سالم به عنوان یک اصل اساسی در کنار سایر اصول حقوق محیط زیست شمرده می شود، طرفداران حقوق بشر دسترسی به حق بر داشتن محیط زیست طبیعی سالم را پسندیده دانسته اند، حق به تمتع از طبیعت

سالم و مقابله با آلودگی‌های جوی در حقوق داخلی را هم انعکاس‌کننده ارزشهای زیست محیطی مانند، حق ادامه حیات، حق سلامت زیستن، حق به زندگی ب کیفیت‌ها را برای تمام نسل‌های حال و آینده و ارتباط مستقیم با توسعه پایدار می‌دانند. (مولایی، ۱۳۸۶: ۲۷۳) رابطه بین حقوق بشر و حق بر محیط زیست طبیعی سالم توجه بسیاری از اندیشمندان را به خود معطوف کرده استی در تمام کشورها نیاز به شناخت حقوق محیط زیست و عدم آلودگی آن بشدت احساس می‌شود و حقوق داخلی را تاثیر پذیر از مجموعه قواعد بین‌المللی نموده است همگی دریافتند که برای سلامتی انسان و زندگی اش ضروری است (تقی زاده انصاری، ۱۳۹۷: ۳۲) و از دیدگاه حقوق غربی که برگرفته از نظرات آقای فیتس موریس سه ایدئولوژی بزرگ در این مورد حاصل شده است:

نظر اول بر این امر صحه میگذارد که بدون حق برخورداری از محیط زیست طبیعی، حقوق بشری تشکیل نخواهد شد، نظر دوم که در این خصوص عرضه شده است اینکه این حق تحت تاثیر پاسخ‌گویی‌های زیاد قرار می‌گیرد، نظر سوم بر این عقیده است که برخورداری از محیط زیست سالم از وجود سایر قسمتهای اصول بشر همچون حق بر زندگی سالم، حق به سلامتی، حق به اطلاعات لازم در خصوص محیط زیست بیان گردیده است. در دیدگاهی که حول محوریت انسان است، جایگاه حق بر محیط زیست به دلیل اجبارهای فراوان که تداوم‌کننده زندگی بشری است، کیفیت و کمیت زندگی، سلامتی را در رفاه بشر قرار داده است و مورد توجه قرار داده و آن را معتبر دانسته است. این دیدگاه انسان محور بر اساس نیازهای خیرانه و رفاه طلبانه تک تک افراد انسانی بوده است و در خصوص محور حقوق زیست محیطی و حق برخورداری و داشتن ارتباط نزدیک میان فناپذیری بودن محیط زیست، و نقض آشکارانه حقوق تاکید دارد. (آندره^۱، ۱۹۹۶: ۳۳۱)

با توجه به دیدگاه محیط زیست گرا، انسان حق برخورداری از محیط زیست سالم را از اصول اساسی مانند صیانت بر محیط زیست استوار نموده که بر اساس آن افراد از حق داشتن و منفعت بردن موظفند در اجرای اصول و قواعد بین‌المللی به عنوان امانت دار بر حفظ طبیعت دقت فراوان بعمل بیاورند. (مولایی، ۱۳۸۶: ۲۷۶)

از نظر نظام حقوق غربی ضوابط و مقررات زیست محیطی را بایستی با شناسایی عوامل مؤثر بر نابودی طبیعت تعیین و از این طریق از آلودگی و تولید ریزگرد در طبیعت جلوگیری و موانع ایجاد نمود. حقوق غربی بیشتر بر پیشگیری از تهدیدهای جدی و خسارات ریزگردها تاکید داشته و این قبیل خسارات را غیرقابل جبران دانسته است، عدم تشخیص کامل این تهدیدها نباید دلیلی

¹ Andre

برای به تعویق انداختن ضوابط جلوگیری از تباهی طبیعت تلقی گردد. تجربه و عقیده مخصصان علم زیست محیطی و حافظان طبیعت اثبات می نماید که اصل جلوگیری از آلودگی طبیعت چه از جنبه محیطی و چه از لحاظ حفظ طبیعت با نام «قاعده طلایی» شمرده می شود، از مهمترین قوانین و مقررات که در مورد کاهش آلودگیهای زیست محیطی وجود دارد علاوه بر کنوانسیونها می توان قوانین مربوط به سالهای ۱۹۶۱، ۱۹۳۲، ۱۹۱۷، و ۱۹۹۶ را نام برد، چون در اکثر این موارد جبران آسیبهای وارد شده به طبیعت را که بیان نموده اند و در صورت عدم رعایت بصورت نا ممکن و این آسیبهها جبران ناپذیر خواهند بود که عبارتند از: انقراض انواع جانوری و گیاهی، فرسایش خاک و کوه ها و آلوده شدن هوا با ریزگردها و یا حتی تخلیه مواد آلوده کننده پر دوام و سمی در داخل دریا و دره ها که وضعیت غیر قابل برگشتی را بوجود می آورند (کرینیر^۱، ۱۹۷۳: ۲۰) حتی اگر این خسارات وارد شده قابلیت جبران را داشته باشند هزینه های احیا، کردن و اعاده وضع بحالت سابق زیاد خواهد بود. (حیبی، ۱۳۸۴: ۹۸) قوانین ذکر شده بعنوان منبع اصلی و الزام آور برای کلیه کشورهای عضو بوده و بدون توجه به قوانین داخلی لازم الاجرا هستند. (کات^۲، ۱۹۹۹: ۱۲۸)

۴. حفاظت از طبیعت از نظر اسلام و غرب

در رابطه با ریزگردها و مدیریت و کاهش آثار مخرب ناشی از آن تلاشها از جانب کشورها و سازمانهای بین المللی دولتی و غیر حکومتی انجام شده است، از طرف دیگر آلودگی هوا با تار و پود زنگی بشر در حال حاضر عجین شده است (گنجعلی نژاد، ۱۳۹۴: ۴۰) در طول تاریخ سنتی برای انسان، جوامع با هر مذهب و طبیعت را مقدس شمرده و بسیار ارزشمند بوده است آلوده نمودن عناصر چهارگانه و دخالت غیرمجاز در این عناصر از دیدگاه جوامع گناه محسوب میشود و در تمام تمدنها در قرون ۱۳ و ۱۴ میلادی بوجود آمده است، توجه بیش از حد به طبیعت به منزله مقدس شمرده شده و زنده بودن انسان ها مدیون این طبیعت و صیانت از آن بوده و در طول زمان اهمیت خود دو چندان افزوده است. (امینزاده، ۱۳۸۱: ۹۸) سلطه گرایی انسان بر طبیعت بدون اینکه وی را مسئول بدانیم صرفا یک نابودی محض است. این نوع تفکر باعث میشود ارزش محیط زیست را صرفا جهت تأمین و گذران زندگی بدانیم این در حالی است که در اکثر دستورالعمل ها و تصمیمات مجموعه کشورهای غربی بر اهمیت طبیعت افزوده است و در تمام موارد قانونی وضع شده سعی نموده اند طبیعت را از آلودگی محفوظ نموده و در راستای تقویت محیط زیست تلاش می کنند (لوی^۳، ۱۹۹۵: ۶۵) غربی ها در پاسخ به احکام دینی معتقدند که در این خصوص

¹. crenier

². cut

¹. loi

میتوان به دیدگاه‌های متفاوت استناد نمود که اصولاً نفوذ وریشه انسان محوری در مذهب است و بر آن نظراند دین با آموزش دوگانگی انسان و طبیعت را بوجود آورده است، که بر بهره برداری هرچه بیشتر انسان از طبیعت پافشاری دارد و جهان را به عنوان وسیله معاش انسانها شناسایی نموده است. حقوقدانان غربی، ادیان غربی (مسیحیت یا یهودیت) را مورد نقد قرار داده اند. دو تا از آنان به نامهای وایت و توین بی، بر این باورند که ادیان الهی با تشویق و ترغیب جوامع انسانی به استفاده بی قید و شرط از تمام عناصر طبیعت اهتمام داشته است. (محقق داماد، ۱۳۷۱: ۸۲) اما درمقابل سید حسین نصر، فیلسوف اسلامی قرن حاضر، میگوید: که علت حادثه های آلودگی طبیعت کم شدن حسن معنویت نسبت به طبیعت بوده و مردم بدلیل اینکه رغبتی به طبیعت بروز نمیدهند و فلسفه محیط زیست را در آموزه های خود ندیده اند. (نصر، ۱۳۸۶: ۳۱)

ایشان در آثار متعدد خودباز این موضع استوار است که برای حل بحرانها و کاستن از آلودگی طبیعت و ریزگردهای سمی وغیره را حس داشتن مسئولیت مقدس و برقراری رابطه معنوی با طبیعت است و باور نمودن به اینکه انسان خلیفه خداوند بر روی زمین است، که این عمل جز از طریق آموزش احکام و اصول دینی میسر نخواهد شد. (نصر، ۱۳۸۶: ۴۳) لذا، طبق این نظر از عمل انسان مداری و مالکیت داشتن بدون پاسخگویی در برابر اعمال و اقداماتند و نداشتن مسئولیت مدنی و کیفری در جهان اسلام رفع گردیده است و جرم انگاری آلودگی در اکثر قوانین کشورهای غربی بصراحت بیان شده و وجود ضمانت اجراهای مدنی و کیفری شدید باعث کم تر آلوده نمودن طبیعت را در پی داشته است (۲۰۰۲: ۹۱، ordinance). مسلمانان، با داشتن جمعیت یک میلیارد و چندصد میلیون تحت تاثیر آموزه های دینی قرار گرفته و در احکام خود به طبیعت اهمیت فراوان داده شده است در تفکر اسلامی همانطور که جانانان بتال گفته اند که طبیعت در قرآن فراوان مورد تاکید قرار گرفته و آموزش داده شده که جهان تحت تاثیر یک منطق صحیح تنسيق و به نظم در آمده است و هدف آن هم اساسی و همه دنبال تکمیل کردن همدیگر اند. (کلینی، ۱۳۸۸: ۲۸) لذا، انسان خلیفه خداوند بر روی زمین و دقیقاً باید دارای همان نقشی باشد که خداوند در دنیا مقدر است انجام بدهد. جامعه انسانها محق نبوده صرفاً برای منافع خود، بدون توجه به عدالت و انصاف نظم موجود در هستی، را مخل نماید هر گونه کسب سود و تصرفی در طبیعت را نباید مجاز بشمارد و اما انسانهای عصر حاضر در عمل، افرادی هستند. طمع کار رفاه طلب که با دنیای معاصر را با مفاهیم دینی جدا نموده اند و برای سود شخصی خود از هیچ کوششی جهت تخریب و نابودی طبیعت اغماض نمیکنند. «... به عقیده راسخ بسیاری از فقهای مسلمان حوادث طبیعت را اماره، از یک فاجعه عظیم تر نام برده و دورشدن انسانها از زندگی عادلانه و عدم علقه معنویت که دارای تطابق باخداوند است. (کاریزی، ۱۳۸۷: ۳۰) بدین ترتیب، جهان بینی

زیست محیطی اسلامی طبق احکام بیان شده، تعامل انسان و محیط زیست را بسیار واضح از تفکرات غربی مطرح کرده است و یکی از دیدگاههای بسیار جامع و مانع و کاربردی بیان شده این است که نحوه تعامل انسان را با عناصر زیست محیطی بر مبنای آموزه های اخلاقی و معنوی باعث ترویج و توسعه فرهنگ پایدار است و رفتارهای زیست محیطی انسان در قالب مثبت و منفی، بشر را مسئولیت ساز و موجب ضمان دانسته است. (صالحی و حمایت خواه جهرمی، ۱۳۹۳: ۵۱۳)

نتیجه گیری

هر گونه توسعه جهانی بدون توجه به طبیعت، باعث میگردد پرتو صلح عادلانه شکل نگیرد، امروزه ارزش و اهمیت مسائل زیست محیطی و محیط طبیعی در سراسر جهان بدلیل بی مهری های متعدد نسبت به طبیعت رو به افزایش شده است و این امر از دغدغه های جامعه بشری و از نگرانیهای تمام جوامع است. در کشورهای غربی بر مبنای مواردی از قبیل نیازهای تمدن جدید، چون شهروند مداری زیست محیطی و التزام به نسل های آینده بشر و هویداشدن ارزشهای بسیار مدرن، و در کشورهای مسلمان بر مبنای علقه معنویت و بها دادن به ارزش ها و آموزه های دینی، مانند قسم خداوند به عناصر طبیعت و توجه به احادیث و روایات متعدد است. در کتاب مسلمانان، قرآن کریم رخدادهای دنیا را با اعمال انسان در ارتباط دانسته است، همچنین لازم به ذکر است که دیدگاه مسلمانان به حفاظت و صیانت از طبیعت به دیدگاه جوامع غربی معاصر نزدیک بوده و اما این دیدگاه از ۱۴۰۰ سال پیش بوده و در منابع احکام اسلامی بکرات بیان شده است، در کلیت نتیجه هیچ یک از این جوامع مخالفتی با کمیت و کیفیت عالی محیط زیست نداشته و همه ساکنان این کشورها در تمام نظامهای حقوقی با اهداف یکسان و هدف جهانی آباد و مبرا از هرگونه آلودگی در اذهان خود دارند.

اشخاصی که باعث آلودگی زیست محیطی شده و یا اینکه اقدامات آنان در آینده معد صدورضرر اند، قانون گزاران این حق را به مطالبه گر محق داده اند، که از دادگاه ها به موجب قوانین، بخواهد که شخص خاطی براساس قوانین، به جبران کامل خسارات و اعاده وضع به حالت سابق محکوم نمایند، مبانی که بتوانیم تمام خسارات را پوشش دهد به حفظ و نگهداری علقه زیست محیطی بستگی دارد و اثبات همین امر در حوزه زیست محیطی مشکلات فراوانی رامی تواند حل کند، اما اثبات تقصیر برای آلوده کننده کاری بس دشوار است و زمانی که آلودگی های زیست محیطی به طور مستقیم زیان دیدگانی زیادی با خسارات قلیل داشته باشد، انگیزه قربانیان برای طرح دعوا جمعی و مطالبه ی حق تقویت می گردد. محیط های آلوده شده، سرشار و آبدستن برای انواع مخاطرات و کانون اصلی ریزگردها است.

منابع

- اسلام پور کریمی، عسگری (۱۳۸۹). **محیط زیست در اسلام**. تهران: مرکز پژوهش‌های اسلامی صدا و سیما.
- اسماعیلی، عباس و همکاران (۱۳۸۶). **حفاظت محیط زیست در اسلام**. نشریه دانشگاه علوم پزشکی رفسنجان، (۶).
- امین زاده، بهناز (۱۳۸۱). **جهان بینی دینی و محیط زیست**، مجله محیط شناسی، ۲۸(۳۰): ۹۷-۱۰۶.
- انتظاری نجف آبادی، علیرضا (۱۳۹۴). **مسئولیت مدنی ناشی از خسارات زیست محیطی**، نشر مخاطب، تهران.
- بوتکین، دانیل (۱۳۸۲). **شناخت محیط زیست زمین سیاره زنده**، ترجمه عبدالحسین وهاب زاده، چاپ اول، مشهد: انتشارات جهاد دانشگاهی مشهد.
- تقی زاده انصاری، مصطفی (۱۳۹۷). **حقوق محیط زیست در حقوق ایران**، انتشارات سمت، چاپ سوم، تهران.
- جوادی، عبدالله (۱۳۹۲). **اسلام و محیط زیست**، چاپ دوم، نشر اسرئیل، قم.
- حبیبی، محمدحسن (۱۳۸۴). **کتاب حقوق محیط زیست**، جلد اول، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- حیاتی، علی عباس (۱۳۸۹). **مقدمه علم حقوق**، تهران: انتشارات بنیاد حقوقی میزان.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷). **لغتنامه دهخدا**، تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- شاهمرادی، بهزاد و همکاران (۱۳۹۰). **آلودگی هوا**، انتشارات سپهر دانش، تهران.
- صالحی، صادق، حمایت، خواه جهرمی (۱۳۹۳). **مقایسه تحلیلی ارزشهای زیست محیطی جهان اسلام و غرب**، مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران، دوره دوم، شماره ۳.
- علم خانی، اعظم (۱۳۹۵). **مسئولیت مدنی دولت در قبال آلودگی‌های زیست محیطی**، انتشارات خرسندی، چاپ دوم، تهران.
- قرضوای، یوسف (۲۰۰۱م). **رعایه البینه فی شریعه الاسلام**، مصر، دارالشروق.
- کاتوزیان، ناصر (۱۳۸۴). **وقایع حقوقی**، نشر شرکت سهامی انتشار، تهران.
- کاریزی، محسن (۱۳۸۷). **ادیان و محیط زیست**، نشریه اطلاعات حکمت و فلسفه، (۳).
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۸۸). **الکافی**، جلد هفتم، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- گنجعلی زاده، منیژه (۱۳۹۴). **ریزگردها و الزامات حقوقی دولت‌ها**، انتشارات خرسندی، تهران.
- محقق داماد، مصطفی (۱۳۷۱). **طبیعت و محیط زیست انسان از دیدگاه اسلام**، نشریه مدرسه عالی شهید مطهری (رهنمون)، (۲ و ۳).
- منتظری، حسینعلی (۱۴۰۸ق). **دراسات فی ولایه الفقیه وفقه الدوله الاسلامیه**، قم، چاپ اول، جلد دوم.
- مولایی، یوسف (۱۳۸۶). **نسل سوم حقوق بشر و حق به محیط زیست سالم**، فصلنامه مطالعات حقوق خصوصی، ۳۷(۴): ۲۹۶-۲۷۳.

- نصر، سید حسین (۱۳۸۱). **دین و نظم طبیعت**، ترجمه انشالله رحمتی، تهران: نی.
- نوری، جعفر (۱۳۷۲). **فرهنگ جامع محیط زیست**، تهران: مؤلف.
- ولایی، عیسی (۱۳۸۸). **اسلام و محیط زیست**، انتشارات اندیشه مولانا، چاپ قدس، قم.

References:

- Andre, Lucas (1996), **code civil**, edition, Paris.
- carner, etbrayan (1973). **a, blacks law dictionary**, west publishing, co, 18 ed, L union Europeanne: <http://www.euopa.org>.